

Vem är valvgubben i Vårfrukyrkan?

GUNNAR AHLBÄCK

Ovanför valvbågen in mot den norra korsarmen i Vårfrukyrkan i Enköping finns bilden av en jägare av någon sort eller kanske är det en krigare. Åtminstone förefaller han vid första anblicken att vara en sådan, utrustad som han är med armborst. Fast hans ansiktsuttryck verkar inte särskilt krigarbistert. Tvärtom ser han ungdomligt godmodig ut med sitt runda ansikte, den öppna blicken och den vänliga munnen. Hårlockarna, som sticker fram under hatten vid sidorna om ansiktet är mörkbruna. Han står med armarna upp utmed valvstjärnans norra udd som om han hjälper till att bära upp valvet. Fast händerna verkar mer ligga på ribborna än bära upp dem. Hur som helst är han en av Enköpingshelgedomens åtta valvbärare. De har kommit att kallas för valvgubbar. Vad man än tycker om benämningen, så är den vedertagen sedan länge. Men den gäller bara för figurer som är murade i tegel och/eller modellerade i putsen i kyrkans valv. Flertalet av dem hör samman

med valvsystemets tegelribbor. Det räcker alltså inte med en målad figur för att den skall få heta ”valvgubbe”. Den behöver inte ens vara bemålad alls. I t.ex. Möklinta och Hedemora finns ”valvgubbar” utan annan färg än den vita kalken.

Vår krigare i Enköping är klädd i en tvåfärgad dräkt. Hans högra arm, halva kroppen och vänstra benet är gröna, medan motsvarande delar på andra sidan är röda. Benen avgränsas från kroppen av vita smala bårder. Skorna med långt utdragna spetsar påminner om snabelskor, även om man kan undra över hur man fäster långhalsade sporrar vid sådana. I varje fall har mannen på bilden sådana. Båda fötterna är vända åt samma håll, som om han är på väg fram mot kyrkans kor samtidigt som kroppen är helt vänd mot betraktaren. På bröstet har han en stor rund, vit skiva med ett brunrött, egendomligt mönster. Det ser ut som ett jättesmycke. Huvudbonaden verkar tvärställd med kantiga snibbar på sidorna.

Sankt Martin i Enköpings Vårfrukyrka. Dräkten med bröstsköld och sporrar, trädet med fåglar på huvudet, arm-borstet, kogret och saxen hör till den ursprungliga bilden. Foto Gunnar Ahlbäck.

Ovanpå kullen är den pyntad med elva gröna kulor och kröns av ett träd, som mest liknar en gran. Den är brun på ena sidan och grön på den andra. Det är också de båda fåglarna som sitter på hatten vid sidorna om barrträdet.

Fäst i en snodd vid den vänstra sidan har krigaren ett koger med pilar som tydligt hör till armborstet, som är målat på väggen till höger om mannen. Här intill utgår ett par linjer från mannens midja och skjuter snett ned åt höger på bilden. Till vänster om "gubben" finns en sax. Liksom armborstet svävar den för sig själv på valvkappan och man kan undra vad den har för funktion i sammanhanget?

Det finns som nämnts valvgubbar i flera kyrkor. 58 stycken i helfigur är med säkerhet registrerade. Sammanlagt av alla typer är det mer än 200 stycken. Deras betydelse har diskuterats. Och många tolkningar har presenterats. Det har sagts att de är tillkomna "på skoj". För "det begriper du väl, att man hade humor på medeltiden också", sa en kyrkoherde. – I Möklinta kyrka finns åtta stycken valvgubbar. Alla vitkalkade liksom kyrkointeriören i övrigt. I guidehandledningen för kyrkan står att läsa: "Stjärnvalvens 8 gubbar föreställer bildligt: de 8 som räddades undan syndafloden: Noa och hans hustru, sönerna Sem, Ham och Jafet med hustrur. Varje gubbe kan också motsvara en av de 8 Saligprisningarna som Jesus inleder Bergspredikan med." – Mindre fantasifullt

har de jämförts med Atlasfigurer, som "icke blott äro ägnade att ge valven styrka utan som också äro att se som uttryck för den vidgade symbolen att kyrkvalvet skulle föreställa himlavalvet." (Sundqvist 1950 s. 53) – Där man tycker sig stå på fastare mark i fråga om identifieringar är i Västerlövsta kyrka i Heby. Där är två figurer i kyrkorummets mellersta del försedda med attribut. På södra sidan står på valvbågen en man i fot-sid kjortel med ett halster i ena handen och en blåsbälg eller en klubba i den andra. Här kan man vara säker på att figuren i fråga skall föreställa helgonet Sankt Lars, som halstrades till döds. Mitt emot honom på den norra sidan hittar man över valvbågen en "gubbe" med en stor nyckel. Nyckeln är aposteln Petrus särskilda kännetecken. Så inte heller här behöver man tveka om vem det föreställer.

Men för Enköpings del har bara en av gubbarna något attribut över huvudet. Det är den figuren, som beskrivs ovan. De övriga finns där bara helt menlöst anonyma. Står där eller går där i valven utan att man kan se något som helst samband med den lokal där de är avbildade. Och det är svårt att tänka sig att deras enda roll skulle ha varit som prydnad. Så sent som 1903 var de helt överkalkade och tedde sig lika färglösa, som valvgubbarna i Hedemora och Möklinta gör i dag. Men intresset för den medeltida kyrkokonsten och kalkmålningarna var då tämligen nyväckt och på många ställen var

Figurgrupp, Stora Tuna kyrka, östra korväggen. Till vänster Sankt Martin med armborst, trädruska på huvudet och fågel. Foto Gunnar Ahlbäck.

man i färd med att försöka knacka bort de täckande kalklagren och skrapa fram de gamla bilderna. Så ock i Enköping. Men stora delar var skadade och fragmentariska. Det gällde också valgubbarna. Som restauratör anlätades nu artisten Carl Wilhelm

Pettersson. Han nöjde sig inte att med varsam hand ta vara på vad som fanns av det gamla. Han ”bättrade på” och där han inte såg vad det skulle vara, målade han nytt, som han tydligen tänkte sig, att det kunde ha sett ut. Hans insatser har betecknats som

pietetslösa. I koret högg man helt sonika bort de gubbar som fanns. Så man får vara glad för det lilla som finns kvar.

Ser man nu på den för oss aktuella gubben med armborst och sax vid sidorna, ett barrträd och fåglar på den konstiga hatten, så finns det faktiskt en figur på annat håll, som man kan jämföra med. Det är på den östra korväggen i Stora Tuna kyrka. Högst upp bakom altaret och nästan omöjlig att fotografera från golvnivå, finns en grupp med tre figurer. I mitten ses en högrest gestalt som ser ut att ha krona på huvudet och som håller upp armarna över de båda personerna vid sidorna. Till höger tycks det vara en kvinna med händerna sedesamt över bröstet, på huvudet stor hatt och hår som hänger ned vid sidorna. Hon är klädd i en fotsid kjortel, som går ända ner på marken, så att man inte ser något av fötterna.

Till vänster i gruppen ses en man med ett armborst. Han är påfallande lik vår gubbe i Enköping. Han står med benen isär och verkar ha snabbliknande skor. Båda fötterna är riktade åt vänster. Näsa, ögon och mun syns tydligt i putsen. Han har en hatt på huvudet, som hänger ned på ena sidan med en kantig avslutning. Ovanpå hatten/mössan/baretten finns en liten ruska, som man gärna vill tolka som en plym eller annan hattprydnad, men som också kan ha annan betydelse. Hans tröja består av små ringar. Tanken på en ringbrynja ligger nära till hands och den vita rundeln framtill kan

vara en bröstplatta med uppgift att skydda bröstpartiet. Benkläderna är grå. Armborstet till väster på bilden är nära nog identiskt lika med Enköpingsgubbens. Det är riktat upp emot en fågel. – Så ingredienserna i bilderna i Stora Tuna och Enköping är desamma eller likartade. Färgskalan i Stora Tuna är knapphändig. Här finns bara två färger: rödbrunt och grått. Sannolikt var ursprungsfärgerna i Enköping desamma. Grannlåten som man ser där i dag måste tillskrivas Carl Wilhelm Pettersson.

I ett avseende skiljer sig dock Enköpingsversionen. Där är krigaren utrustad med sporrar på fötterna. Långhalsade sporrar. Vad det går att se, saknas sådana i Stora Tuna. Men de är viktiga för identifikationen. För de säger att vi helt klart har att göra med en hästkarl. Och den som, vid sidan om Sankt Göran, framför allt brukar figurera i helgonhistorien som en sådan är Sankt Martin. Han var inte bara son till en hög officer inom Roms kejsarliga hästgarde, utan som femtonåring blev han själv enrollerad som kavallerist. Han avbildas inom kyrkokonsten som ryttare och blev som helgon bl.a. hästarnas speciella skyddspatron.

Men *armborstet* då? Om man undantar de järnklädda ryttare med sina lansar, pansarryttarna, så var armborstet den viktigaste militärbeväpningen fram till mitten på 1500-talet. Också för kavallerister. Så ville man i bild tala om att man åsyftade en krigsman, så gjorde man det bäst med ett

armborst som symbol. På huvudet har han ett träd, som ser ut som ett barrträd. Det kan ju tolkas som en hattprydnad av någon sort t.ex. en plym. Men det kan också påminna om en legend som berättar, att när Martin en gång besökte en hednisk by och förstörde deras avgudatempel, så ville han dessutom hugga ner en tall, som stod för nära templet men råkade vara särskild helig för hedningarna. De gick med på Martins önskemål under förutsättning, att Martin tog emot tallen, när den föll. Han lät sig bindas på platsen, där man beräknade att tallen skulle falla ner. Hedningarna började hugga, trädet svajade och var på väg att falla över helgonet. Då gjorde helgonet korstecknet och det kom en virvelvind, grep tag i trädet och kastade det åt sidan. Hedningarna häpnade och lät döpa sig.

Saxen, som finns på väggen till vänster på bilden, vilken betydelse har den? Vad symboliserar den? En sax kan stå som symbol för en av de sju fria konsterna, nämligen dialektiken, logiken. En sax på en runstav finns vid runan för den 13 december. Det är ju Luciadagen. Om Lussenatten har det sagts att den är den mörkaste och längsta. Det är en återspeglning från den tid, när vintersolståndet inträffade just 13 december. Och saxen står som symbol för att mörkret då klipps av. Sedan går det mot ljusare tider. Ingen av dessa förklaringar verkar ha någon som helst mening i samband med Enköpingskrigaren. Men den mest kända

legenden om S:t Martin berättar att då han som riddare kom med sina soldater till stadsporten i Amiens, så mötte han en tiggare helt utan kläder. Som den riddare Martin var, bar han ju bara de kläder som hörde till utrustningen. Så han tog av sig sin militärkappa, delade den och gav tiggaren ena halvan. På natten drömde sedan Martin om att han mötte Jesus. Och Jesus var klädd i den kapphalva, som Martin gett åt tiggaren. Och Jesus sa till sina änglar: "Det här är Martin, den romerska soldaten, som inte är döpt. Han har klätt mig." Och Martin lät döpa sig. – Det är den episoden, som mestadel framställs bland målningarna i våra kyrkor. Där sitter Martin till häst och klyver sin kappa eller mantel med ett svärd. Men som symbol för en mantel som delas, bör man väl kunna använda en sax, även om kloka personer givetvis invänder att det var mindre sannolikt att Martin hade med sig en sax, när han var ute och red. – Men den mest sannolika förklaringen till saxen är att Sankt Martin utom att vara skyddshelgon för hästar även är skraddarnas speciella skyddspatron. Och skraddarskräets symbol var just saxen.

Återstår *fåglarna*. I Enköping finns två. På valvkappan i Stora Tuna finns en. De är tämligen lika varandra, men det tar emot att artbestämma dem som gäss. De liknar ju inte gäss. Och det är synd för just gäss är de fåglar, som man närmast förknippar med S:t Martin. Legenderna berättar att man ville

göra Martin till biskop. Men den ödmjuka fromme mannen försökte att smita undan uppdraget och gömde sig i en gåsstia. Gässen började kackla och röjde honom. Över det blev Martin så förbittrad att han påbjöd att gässen skulle slaktas varje år den 11 november. Seden att äta gås vid Mårtenshelgen påstås komma av det. Men troligare är nog att seden utvecklats därför att gässen just vid denna tid på året har sitt mest omfångsrika hull. Att koppla historien med gässen till Sankt Martinsbilden i Enköping kan kännas fel med tanke på att fåglarna på bilden inte liknar gäss. Och det finns andra legender.

En dag såg den helige Martin en förskräckligt svartsmutsig fågel, som fiskade. Han ropade på fågeln, som omedelbart kom flygande till helgonet. ”Bravo”, sa Martin, ”du skall bli belönad för din lydnad.” Så förvandlade han den till den vackraste fågel med azurblå mantel och purpur-röd strupe. ”Jag skall också ge dig ett namn”, sa Martin, ”du skall heta Martinsfiskare och får lov att fiska i alla bäckar och floder.” Sedan den dagen fiskar den fågel, som nu kallas kungsfiskare, obehindrat överallt.

Ytterligare en legend berättar att Martin ville rädda fiskar från att bli uppätta av vadarfåglar. Men Guds hjälp lyckas han driva bort fåglarna och fiskstimmet räddades. Och visst är det betydligt lättare att identifiera fåglarna i Enköping och Stora Tuna som vadarfåglar än som gäss.

Vilken av fågellegenderna, som är mest relevant i fråga om Enköpingsbilden, verkar omöjligt att avgöra. Kanske ingen av dem, utan en helt annan. Men indicierna för vem helgonet med sporrar, armborst, sax och en tall är, är ändå tillräckliga, för att man skall kunna vara helt förvissad om, att det verkligen är helgonet Sankt Martin, som går i Enköpingshelgedomens valv, stöttande dess kupor. Och som en extra bonus har man fått underlag att även identifiera en av figurerna på korväggen i Stora Tuna som Sankt Martin.

Några data om Sankt Martin

Född 316 i Savaria, Pannonia i Ungern, där fadern var krigsribun i romerska kejsarliga hästgardet. Senare stationerades han i Ticium (nuv. Pavia) i Italien. Här växte Martin upp. Vid tio års ålder sökte han sig till den kristna kyrkan mot sina föräldrars vilja och blev en katekumen dvs dopkandidat. Vid femtom års ålder enrollerades han i kavalleriet och stationerades 334 i Samarobriva (nuv. Amiens i Frankrike) som pansarryttare. Han vågare strida, fick avsked och lämnade armén. Levde en tid som eremit på ön Gallanaria vid Genua. Uppväckte döda. Hjälpte arma och fattiga. Grundade kloster. Blev biskop av Tours 371. Död 397.

Litteratur och källor

Boëthius, Gerda: *De tegelornerade gråstenskyrkorna i norra Svealand*. 1921.

Garmo, Sune: *Stora Tuna kyrka*, Nr 72 Västerås stifts kyrkobeskrivningskommitté. 2005.

Karlsson, Ann Mari: *Stjärnvalv i det senmedeltida Sverige*. 1986.

Kilström, Bengt Ingemar: *Vårfrukyrkan i Enköping*. Upplands kyrkor 168. 2003.

Lannergård, Sven: *Möklinta kyrka*. 1979.

Nisbeth, Åke: *Västerlövsta kyrka*. Upplands kyrkor nr 67. 1968.

Pegelow, Ingalill: *Helgonlegender*. 2006.

Sundquist, Nils: "Kyrkvalvet och himlavalvet", *Årsboken Uppland 1950*. 1950.

Sundquist, Nils: *Rundbågsfris och spetsbågsfris*. 1969.

Swahn, Jan-Öjvind: *Man tager vad man haver*. 1970.

Guidehandledning för Möklinta kyrka

Opublicerat: Ahlbäck, Gunnar och Christina,
Inventering av valvgubbar.

Internet

www.heiliger.martin.se/legenden/index.html

Gunnar Ahlbäck är lärare och lokalhistoriker med kyrkokonst och folkmusik som specialitet.